

MUHASEBE DEFTERLERİNE GÖRE 17. YÜZYIL BAŞLARINDA ÜÇ ŞEREFELİ CAMİİ VAKFI

Kayhan ORBAY

Özet: Bu çalışma vakıf muhasebe defterlerini kullanarak Edirne’de Sultan II. Murad tarafından kurulan Üç Şerefeli Külliyesi’nin 17. yüzyıl başlarındaki mali ve kurumsal tarihine göz atmaktadır. 15. yüzyıl sonlarında mali açıdan güçlü görünen vakfın ana gelir kaynağı olan Kratova gümüş madeni gelirleri merkezî hazineye tahsis edilmiştir. Vakfa buna mukabil bir gelir kaynağı verilmemiş ve vakfın ana gider kalemi olan maaş ödemelerini Edirne’de II. Bayezid vakfı üstlenmiştir. Bunun sonucu iki vakıf arasında mali ve idari bir bağ kurulmuştur.

Anahtar kelimeler: Vakıf, Edirne, Sultan II. Murad, Sultan II. Bayezid, Üç Şerefeli, 17. yüzyıl.

The Waqf of Üç Şerefeli in the Early 17th Century

Abstract: This study deals with the financial and institutional history of the waqf complex of ‘Üç Şerefeli’ founded by the Sultan Murad II in Edirne. The waqf was endowed with the income coming from the silver mines of Kratovo region in Macedonia. It looks financially strong at the end of the 15th century. However, the income originating from the Kratova silver mines was assigned to the central treasury in the 16th century and the waqf did not receive any other income source compensating its revenue loss. Therefore the waqf of Bayezid II in Edirne undertook making salary payments for the permanent staff of the waqf. Thus a financial and administrative link was established between the two waqfs.

Key words: Waqf, Edirne, Sultan Murad II, Sultan Bayezid II, Üç Şerefeli, 17th century.

Sultan II. Murad tarafından 1438 ile 1447 yılları arasında inşa ettirilen “Muradiye”, “Cami-i Cedid” ve “Cami-i Kebir” isimleri ile de tanınan Üç Şerefeli Cami, bir vakıf külliyesinin parçasıdır. Külliye, caminin yanı sıra eski ve yeni medrese olmak üzere iki medrese ve bir mektebhaneden oluşur (Baltacı, 2005, s. 725f). Vakfın işleyişini ve mali yapısını ortaya koyabilecek temel arşiv malzemesi olan vakıf muhasebe defterlerinden H. 895-96 / M. 1490 yılına ait bir nüsha Ö. L. Barkan tarafından neşredilmişti (Barkan, 1964; ayrıca bk., Gökbilgin, 1952, s. 215f). Bu çalışma, bahsi geçen erken tarihli defter ile 1598 yılından itibaren mevcut muhasebe defterlerine nazaran vakfın mali koşulları ve işleyişi üzerinde durmaktadır.

Üç Şerefeli Külliyesi 1490 yılında 363.626 akçalık bir bütçeye sahiptir. Bunun 46.000 akça kadarı önceki dönem muhasebesinden devreden meblağdır. Vakfın cari mali dönem zarfında sahip olduğu gelir kaynaklarından temin edebileceği gelirler toplamı ise 317.292 akçadır. Vakfın gelir kaynakları içinde yıllık 8.000

akça kira geliri olan Alaca Hamamı, cami çevresinde her biri yıllık 896 akça olmak üzere yıllık toplam 1.186 akça getiren üç dükkân, Kratova yerleşiminden vakfa tahsis edilen bazı vergiler ve bazı köylerin vakfa tahsis edilmiş olan 18.362 akçalık vergileri bulunmaktadır. Ancak vakfın bütçesinin esasını Kratova gümüş madeninden elde edilen 235.000 akçalık gelir temin etmektedir ki bu hâliyle cari dönem gelirlerinin $\frac{3}{4}$ 'ü civarında bir paya sahiptir.

Vakıf bütçesinin hacmen en önemli gider kalemini maaş ödemeleri oluşturmaktadır. Vakıf altı ayrı cemaat olarak 158 kişiye maaş ve aylık ödemektedir. En kalabalık cemaati cami hizmetlileri oluşturmaktadır. Vakıfta otuz eczâhân, on devrhân, on beş müsebbihîn, sekiz mü'ezzin, dört kayyım, iki salâvâtçı ile birlikte ser-mahfil, mu'arraf ve kâtip istihdam edilmektedir. Medrese-i 'Atîk'te elli akça günlük maaş ile müderris, mu'îd, imâm, bevvâb, kennâs, hâfız-ı kütüb ve günlük iki akça harçlıkları ile on sekiz talebe bulunmaktadır. Medrese-i Cedîd'in mevcudu ve görevlilerin maaşları da tamamen aynıdır. Mektebhanede günlük on akça maaşı ile mu'allim, üç halife, kayyım ve sakka görev yapmaktadır. Vakfın son iki cemaati "vâzîfehârân-ı müteferrika ma'a zevâ'idhârân" olarak kayıtlıdır. Bunlar içerisinde nâzır-ı câmi', imâm, dolabcı, câbî, meremmetî, mushafhân benzeri görevliler, vakıf emeklileri ve vakıftan aylık tahsis edilmiş diğer emekli ve muhtaçlar yer almaktadır.

Kayıtlardan vakfın idarecisinin defter girişindeki bahse göre nâzır-ı câmi' ve maaş ödemeleri kısmında kâtib-i câmi' olarak ismi geçen Mevlânâ Ukeyl olduğu anlaşılıyor. Bu kişi büyük ihtimalle her iki görevi de yapmaktaydı. Kâtip olarak yevmi beş akça, nâzır olarak yevmi otuz akça maaş alan Mevlânâ Ukeyl defterin tutulduğu dönem içinde emekliye ayrılmış ve yerine nazırlık görevini oğlu Abdülbaki devralmıştır.

Vakfın maaş ödemeleri dışında ciddi rakamlara ulaşan bir gider kalemi yoktur. Vakfın diğer giderleri 22.202 akça olarak kaydedilmiştir. Bunun 11.740 akçası cami ile ilgili her türlü harcamalardır. Bunlar arasında kandiller için zeytinyağı, balmumu, pamuk ve hasır, yakacak olarak odun alımı benzeri vakfın işleyişi ile ilgili günlük kullanım ve sarf malzemeleri satın alımları yer almaktadır. Ayrıca vakfın emekli olan hatibinin toplam 20 mud buğday ve arpadan oluşan cerresi için harcanan 2.240 akçanın kaydı burada yer almaktadır. Ayrı bir alt başlık altında altı adet dolap beygirinin besisi için sarf edilen 4.431 akçanın kaydı düşülmüştür. Son gider kalemi "el-meremmât ve gayruhu" başlığı altında kayıtlı tamirat harcamaları ile diğer bazı ufak masraflardan oluşmaktadır. Harcamalardan sonra vakfın elinde 103.000 akça kalmaktadır. Bunun 5.000 akçasının Edirne'de Muradiye İmaretî vakfı mütevellisi Bayezid Çelebi'ye bu vakfın Yanbolu'daki hamamının tamiri amacıyla teslim edildiği ve böylece geriye 98.000 akça kaldığı kayıtlıdır.

Üç Şerefeli Cami Vakfının Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver tasnifinde 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başına ait bazı muhasebe defterleri bulunmaktadır. Bu defterlerden MAD 4716, MAD 5407, MAD 5575, MAD 6038, MAD 6116 ve MAD 7522 numaralı ciltler içinde bulunanları ele alarak vakfi değerlendireceğiz. En erken tarihli defter H. 1006-07 / M. 1598 yılına ait bir muhasebedir. Yukarıda değinilen 1490 tarihli defter ile bu son defter arasındaki yüzyıldan uzun zaman zarfında fiyatlar beş kat kadar artmıştır. Buna karşılık 1490 yılında senelik 300.000 akçayı aşan vakıf gelirlerinin 65.000 akça seviyesine düştüğünü görüyoruz.

Üç Şerefeli Cami Vakfının H. 1012-15 / M. 1604-07 tarihli ve üç yıllık bir aralığı kapsayan muhasebe defterinde vakfın mütevellisi, Dergâh-ı Ali çavuşlarından Ahmet Çavuş'tur. Bu şahıs aynı zamanda II. Bayezid'in Edirne'deki vakfının mütevellisidir. Ahmet Çavuş'un her iki vakfın da mütevellisi olması ve II. Bayezid vakfının muhasebe defterleri ile Üç Şerefeli vakfının muhasebe defterlerinin birlikte ciltlenmesi bu iki kurum arasında sonradan kurulan bir bağdan kaynaklanmaktadır.

Üç Şerefeli Vakfının 1598 senesinde önceki dönemden devreden bakiye dâhil olmak üzere toplam geliri sadece 74.171 akçadır. Vakfın bunu izleyen ve 1599 ile 1640 yılları arasına denk gelen çok sayıda muhasebesinde ise toplam gelir rakamı yine devreden bakiye dâhil olmak üzere yıllık 50.000-60.000 akça civarında seyretmektedir. 1490 yılı ile karşılaştırıldığında gelirlerdeki bu büyük düşüşün sebebi Kratova madeni gelirlerinin Sadrazam Rüstem Paşa tarafından hazineye aktarılmasıdır (Solakzade'den aktaran Gökbilgin, 1952, s. 214). Vakfın esas gelir kaynağı olan maden gelirlerinin kaybına karşılık telafi edici bir gelir bırakılmamıştır.

Vakfın bahsi geçen bütün bu yıllarda cari dönemden kaynaklanan gelirleri de 50.000 akça civarındadır. Köylerden elde edilen gelirler mukataa usulü ile toplanmaktadır ve vakfa yıllık 40.000 akçanın biraz üzerinde gelir bırakmaktadır. 1598 senesinde, vakfın Edirne'deki dükkânları yıllık 4.320 akça bedel ile kiraya verilmiştir. Bu, aslında dükkân kiralarının fiyat artışlarına kısmen intibak ettiğini göstermektedir. Ancak vakfın hamamı için aynı durum söz konusu değildir. 1490 senesinde 8.000 akça getiren Alaca Hamam, 1598 senesinde yıllık sadece 2.766 akça kira geliri sağlamıştır.

Vakfın gelirleri azalıp bütçe imkânları daraldığından mali imkânları nispetinde karşılayacağı giderler de aynı ölçüde daralmıştır. Vakfın toplam giderleri 1598 senesinde 74.207 akçaya gerilemiştir. Bunun 53.777 akçası vakfın fiili işleyişini sürdürmesi, hizmetleri yerine getirmesi için lüzum duyulan her türlü sarfiyat ile tamirat işlerine harcanmıştır. 1490 senesi muhasebesinde olduğu gibi bu sarfiyat kandil ve kandiller için zeytinyağı alımından hammal ücretlerine kadar farklı bir

yelpazede ortaya çıkmaktadır. Bunlar içinde vakfın tamirat giderleri 5.615 akçadır.

Vakfın maaş ödemeleri özel bir durum arz ettiğinden bu husustan son olarak bahsedilecektir. Yukarıda değinilen harcamalar ve maaş ödemelerinden sonra 1598 senesinde vakıf bütçesi 36 akça açık vermiştir. Bütçenin harcama ve ödemelerden sonra fazla verdiği yıllarda bu fazla, vakfın veresiye alımlarından kalan borçlarına ve gecikmiş maaş ödemelerine gitmiştir. Bazı yıllarda ise tahsil edilemeyen gelirler de vakfın kâğıt üzerinde görünen bütçe fazlasından düşülmüştür ve böylece vakıf cari mali dönemi kasasında ancak cüzi meblağlarla kapatmıştır.

Vakıf, mali imkânları açısından büyük bir daralma yaşamasına rağmen istihdam hacmini devam ettirmektedir ve toplam 162 kişi istihdam etmektedir. Üç Şerefeli Vakfı, bu görevlilerin maaşlarını ise II. Bayezid Vakfının mali desteği ile ödemektedir. İki vakıf arasında kurulan bağın nedeni de budur. 1598 ile 1640 arasında Üç Şerefeli Vakfı kendi çalışanlarının maaşlarının her yıl sadece bir ay için ödemesini yapmıştır. Böylece 1598 yılında günlük 681 akça tutan maaşlar için aylık 20.430 akça ödenmiştir. Geriye kalan on bir ayın maaşlarını ise II. Bayezid Vakfı ödemektedir.

1604 yılında II. Bayezid Vakfı, Üç Şerefeli Vakfının 162 kişiden oluşan görevlisinin on bir aylık maaşları için 233.406 akça maaş ödemesi yapmıştır. Bunun yanısıra vakıf, Üç Şerefeli Vakfının zeytinyağı ve odun satın alımı benzeri bazı diğer harcamalarını da karşılamakta veya desteklemektedir.

Üç Şerefeli Vakfının mali durumunda 1607 yılında ciddi bir değişim görülmemektedir. Alaca Hamam'ın kira bedeli yıllık 5.000 akçaya yükselmiştir. Köylerden vakfa tahsis edilen gelirler iltizam edilmeyerek doğrudan vakıf tarafından toplandığından kayıtlar muhasebede daha teferruatlı olarak yer almaktadır. Bu kayıtlara göre vakıf köylerden 35.710 akça toplamaktadır. Bu gelirin 30.290 akçası nakit olarak toplanmıştır. Bu meblağın içinde birkaç vergi kaleminin ağırlığı söz konusudur. Defterde 201 hane olarak kayıtlı gayrimüslimlerden hane başına 70 akça hesabıyla 14.070 akça cizye geliri elde edilmiştir. İspençe ise 201 nefer için nefer başına 25 akça hesabıyla 5.025 akça gelir getirmiştir. Bir diğer öne çıkan vergi 'âdet-i aġnâmdır. Hayvan başına 1 akça hesabı ile 1.640 baş hayvan için 1.640 akça vergi toplanmıştır. Geriye kalan meblağ vakfın tahsil ettiği 158 kile hububatın satışından elde edilen 5.420 akçadır.

Vakıf 1607 yılında da 162 kişilik vakıf hizmetlilerinin bir aylık maaşı olan 21.870 akçayı ödemiştir. Diğer giderler ile tamirat masrafları 23.500 akça kadar tutmaktadır. Maaşların geri kalanını şüphesiz II. Bayezid Vakfı ödemiş ve vakıf giderlerinin bir kısmını da karşılamıştır. 3.430 akça vakfın tahsil edemediği

alacak olarak kayıtlıdır. Böylece mali dönem sonunda kasada sadece 9 akça kalmıştır.

1598 yılından 1640 yılına uzanan dönem için elimizde yirmi beş kadar muhasebe defteri bulunmaktadır. 1608 ve izleyen yıllarda vakfin her bir cari dönemden doğan yıllık gelirinin genellikle 40.000-50.000 akça arasında dalgalandığını görüyoruz. Alaca Hamam'ın kira gelirinin yükseldiğini görmek de mümkün. Hamamın kira bedelinin bir kısmı bazı yıllarda peşin tahsil edilmiştir. Mesela 1608 yılında bir sonraki yılın kira bedeline karşılık olmak üzere 1.200 akça peşin alınmıştır. Hamamın yıllık kira bedeli 1609'da 6.000 akçaya, 1610'da 6.290 akçaya, 1616'da 8.667 akçaya kadar yükselmiştir. İzleyen yıllarda da yaklaşık bu seviyelerde gördüğümüz kira bedeli 1632 yılında on bir aylık bir dönem için 13.800 akçaya kadar çıkmıştır. Bundan sonra ise aynı yüksek seviyeyi koruyamayarak dalgalanmalar göstermiştir. Dükkânlardan elde edilen kira gelirleri ise en son 1617 senesinde yakaladığımız yıllık 4.320 akça seviyesine sonraki yıllarda çıkamamıştır. Kırsal gelirler yıllar içinde dalgalanmalar göstermiştir. Mesela 1607 yılına kıyasla 1608 ve 1609 yıllarında cizye mükellefi hanelerin sayısı 201'den 196'ya, 'âdet-i aġnâm vergisine tabi hayvan sayısı ise 1.640'dan sırasıyla 1.259 ve 1.255'e düşmüştür.

Öşr olarak toplanan hububatın miktarı ve fiyatlara baġlı olarak satış gelirleri de yıldan yıla deġişiklik göstermektedir. 1607 senesinde 158 kile hububat satışı 5.420 akça gelir getirirken 1608'de 141 kile 3.660 akça, 1609'da 266 kile 5.245 ve 1610'da 156,5 kile 3.199 akça satış geliri sağlamıştır. Bu yıllarda vakıf kırsal gelirlerini kendi tahsildarları aracılığı ile topladığından vergi geliri kayıtları ayrıntılı olarak muhasebe defterine aktarılmıştır. Kayıtlar vakfin gelirlerini kendi eliyle topladığı yerleşimlerde yerel tahrir yaptırdığını göstermektedir. 1616 senesi ve sonrasında ise vakıf kırsal gelirlerini mukâta'a birimi olarak düzenlemiştir. Bu nedenle sadece mukâta'a sözleşmesinde tespit edilen deġer muhasebe defterinde kayıtlıdır. 1616 ve 1617 seneleri için bu deġer 33.000 akçadır. 1619 ve 1620 senelerinde 34.000 akça, 1630'larda ise 44.000 akçadır. 1639-40 mali döneminde ise 54.000 akçaya yükselmiştir. Vakfin diġer gelirler kalemi çok küçük bir meblaġdır. Ancak bazı yıllarda icâre-i mu'accele geliri dolayısıyla artış göstermiştir. Mesela 1609 senesinde tabbâh (aşçı) dükkânı için 4.000 akça icâre-i mu'accele geliri kaydedilmiştir.

II. Bayezid Vakfı, Üç Şerefeli Vakfına yaptığı maddi yardımları kendi muhasebe kayıtlarında ödemeler bahsi diyebileceğimiz bir kısma kaydetmekteydi. Üç Şerefeli Vakfının defterlerinde ise II. Bayezid Vakfının maddi yardımına dair ilk kaydı H. 1008 senesi Ramazan ayını kapsayan bir muhasebe defterinde görmekteyiz. Bir aylık bu muhasebede maddi yardım "salyâne; 'an mahsûl-i evkâf-ı câmi'-i şerîf-i merhûm ve maġfur'unleġ Sultân Bâyezîd Han tâbe serâhu der mahmiyye-i Edirne ber müceb-i emr-i şerîf, 20.430 [akça]" olarak verilmektedir. Ramazan ayının maaşını II. Bayezid Vakfı

ödemmiştir. Bir sonraki muhasebe defteri Şevval ayında başlamakta ve mali yılın geriye kalan 11 ayını kapsamaktadır. Bu defterde de hemen hemen aynı şekildeki bir giriş altında II. Bayezid Vakfından Şevval ve Zilkade aylarında 40.860 akça alındığı kayıtlıdır ki bu, iki aylık maaş ödemeleri toplamına denk gelmektedir. Diğer ayların maaş ödemeleri için II. Bayezid Vakfından aktarılan meblağlara ilişkin bir kayıt yer almamaktadır. Ancak daha geç tarihli bir muhasebe defterinde, 1616 senesinde, II. Bayezid Vakfının mali yardımının doğrudan Üç Şerefeli Vakfı muhasebe defterinde tam kaydını görmeye başlıyoruz. Bu sene vakfın toplam gelirini ifade eden asl-ı mâl terimi “asl-ı mâl fî sene-i kâmile ma zevâ'id-i evkâf-ı Sultân Bâyezîd” olarak yazılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak bu sene Bayezid Vakfının mali yardımı Üç Şerefeli Vakfının muhasebe defterinde de ayrı bir gelir kalemi olarak “zevâ'id-i evkâf-ı Sultân Bâyezîd” kaydı ile gösterilmiştir. Mali yardımın meblağı 291.553 akçadır. Bu maddi katkı da bütçe içine alındığından vakfın toplam geliri yıllık 50.000 akça civarından 338.000 akçaya yükselmiştir.

1616 yılına ait muhasebe defteri vakıf hizmetlilerinin kayıtlarını ayrıntılı olarak vermiştir. Bu sene vakıfta 162 kişi maaş ve aylık almaktadır. Medrese-i 'Atîk mevcudu yirmi beş kişidir. 1490 senesinde olduğu gibi müderris yevmi 50 akça maaş almaktadır. 1490 senesinde on sekiz talebe ikişer akçadan toplam otuz altı akça harçlık alırken 1616 senesinde yirmi talebe yetmiş beş akça almaktadır. Medrese-i Cedîd mevcudu da yirmi beş kişidir ve müderris 50 akça yevmi maaş almaktadır. Talebe sayısı da yirmiye çıkmıştır. Vakfın diğer hizmetlilerinin mevcudu 1490 ile hemen hemen aynıdır.

Vakıf, ilgilendiğimiz 1598-1640 döneminde mevcut muhasebe defterlerine göre, ciddi bir tahsilat gücüne ulaşmamıştır. Bazı muhasebe defterlerinde önemli meblağlara ulaşan alacak kaydı, yani tahsil edilemeyen gelirler, muhasebe döneminin bir tam yılı kapsamamasından kaynaklanmaktadır. Aynı dönem içinde vakıf kayda değer bir bütçe fazlası oluşturamamış, 1598, 1608 ve 1609 yıllarında ise ufak bütçe açıkları vermiştir.

Tamirat masrafları yıldan yıla farklılık göstermektedir. Tamirat için 1598 senesinde 5.615 akça, 1607 senesinde sadece 838 akça, 1608'de ise 9.533 akça masraf edilmiştir. Çoğunlukla 7.000-10.000 akça arasında seyreden tamirat masrafları 1632 senesinde 32.000 akça olarak gerçekleşmiştir. 1637 senesinde ise 18.000 akçaya yaklaşmıştır. 1638-39 mali döneminde 12.500 akça kadardır. 1639-40 yıllarında yirmi aylık bir dönemde ise 31.276 akçadır. Bu yıllarda tamirat masraflarının yükselmesi hususunda henüz bir açıklamamız yoktur.

17. yüzyılın ilk yarısındaki Üç Şerefeli Vakfı maalesef yerel iktisadi gelişimi yansıtmayacak, izlerini verecek ölçüde büyük bir mali hacme sahip değildir. Üç Şerefeli Vakfının 1657 tarihli bir muhasebe defterine baktığımızda da mali durumunun değişmediğini, vakfın esas olarak II. Bayezid Vakfının maddi

yardımı sayesinde işleyişini sürdürmeye devam ettiğini görüyoruz. Sultan vakıfları arasında, örneğin bütçesi yetişmeyen bir diğer sultan vakfının tamirat masraflarının karşılanması amacıyla nakdî yardımlar yapılması usüldendir. Gelirlerin giderleri karşılayamadığı durumlarda merkezî hazineden vakıflara geçici maddi yardım yapılması hatta daimî surette bir tahsisat sağlanması da görülmüştür (Faroqhi, 1988; Orbay, *basılacak*). Zannediyorum, iki sultan vakfı arasında bu yazıda ele aldığımız misalde görülen daimî maddi destek ve bunun sonucu iki kurum arasında oluşan mali ve idari bağ ilk kez gösterilmektedir.

Kaynakça

Arşiv Malzemesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Maliyeden Müdevver Tasnifi; MAD 4716, MAD 5407, MAD 5575, MAD 6038, MAD 6116, MAD 7522.

Yayınlar

- Baltacı, C. (2005). Osmanlı Medreseleri. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1964). Edirne ve Civarındaki Bazı İmarat Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, I/2, 1964, 321-325.
- Faroqhi, S. (1988). Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Wordly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652). *Turcica*, XX, 1988, 43-69.
- Gökbilgin, T. (1952). *Edirne ve Paşa Livası; Vakıflar–Mülkler–Mukataalar*. İstanbul: Üçler.
- Orbay, K. (basılacak). Financial Development of the Waqfs in Konya and Agricultural Economy in the Central Anatolia (Late 16th – Early 17th Centuries). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*.

